

Б.С. ҚОРҒАНБЕКОВ

БАЛМАҒАМБЕТ БАЛҚЫБАЙҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ

В связи с препятствием тоталитарного режима, произведения Б.Балкыбайулы не были опубликованы до последних лет. В настоящее время оно ценится тем, что в нашу эпоху пропагандирует ясавийское учение. Так же он последователь поэтов-книжников и абаевской традиции. Благодаря богатому художественному опыту поэт достиг насыщенное новаторство.

Sovyet siyaseti sebebiyle son yıllara kadar eserleri yayınlanmayan B.Balkabayulun eserleri Yesevi ilmini bizim zamanımıza ulaştırmasıyla kıymetlidir. O İslam devri şairleri ve Abay geleneğini devam ettirmiştir.

1891-1967 жылдар аралығында Ұлытау өңірінде өмір сүріп, пахтада жұмыс істеп, қарапайым ғұмыр кешкен, діни сауаттылығына байланысты ел ішінде «Сары молда» атанған, қазақ әдебиеті тарихында өзіндік орыны болуы тиіс қаламгер Балмағамбет Балқыбайұлы туындыларының оқырман қауыммен қауышқанына көп бола қойған жоқ. Ақын туындыларының халықымен кеш табысушың ең басты себепкері кеңестік солақай саясат екені айдан анық. Ақын шығармаларының елеулі бөлігі жарық көрген, журналист Құсыман Игісін баспаға дайындап, 1997 жылы «Тандем» баспасынан шығарған «Хадис-назым» атты жинақтың таралымы 200 дана-ақ болғандықтан, оны республика жұртшылығының қолына тиді деп айта алмаймыз. 2005 жылы «Алаш мұрасы» сериясының қатарында «Арыс» баспасынан жарық көрген ақын шығармаларының екі томдық жинағы ақын шығармаларын насихаттаудағы елеулі табыс болғанымен, бұл бағытта атқарылатын шаралардың әлі де шаш-етектен екені белгілі. Шығармаларының ерекшелігіне орай, ең алдымен Балмағамбет Балқыбайұлының сопылық поэзияға, оның ішінде, Ясауи жолына қатысы айтылуы керек.

Ақынның өлең-толғауларының, дастандарының тақырыбы мен көтерген мәселелері, айтпақ ойы ясауия тариқатының негізгі принциптерімен, ұстанымдарымен, шарттарымен тәннің ішкі бауындай астасып жатыр. Сопылық жолдың басты мұраты – Алланың дидарын көру және Оның ризашылығын табу болса, оған жеткізетін ең басты шарт – жүректің тазалығы. Жанмен, тәнмен және малмен (дүние-мүлікпен) жасалатын барлық құлшылықтың нәтижесі – осы таза жүрек болмақ. Сопылық жолда кірленген жүректің тазартқышы – Алланы еске алу, яғни Оны зікір ету. Бұл ұстанымда Құран аяттарын басшылыққа алған Ясауи жолының өкілдері Жаратушыны бір сәт те естен шығармауға әрекет еткен және соны насихаттаған.

Осылайша, өз нәпсіңе насихат қыл,
Күмәнсіз басқа түсер ақиқат бұл.

Көз бұлап, көңіл хақтан жылап тұрсын,
Басқаға хақ зікірінен бармасын тіл, –

дейді Балмағамбет те [1].

Ясауия тариқатында қолданылатын зікірдің үш түрі бар: алқа, ара және құпия зікір. Рухани кемелдікке (камил инсан, толық адам) жету жолында олардың әрқасысының өзіндік орны бар. Бұның ішінде ара, алқа зікірлері дағдылы дене қимылдарымен бірге атқарылады. Бұл дене қимылдары да жүрек тазалығына қызмет етеді. Оның әрбірі оң қабақтың ұшынан жүректің түп жағын нысанаға алып, ұрудың ишарасын жасаған қимылмен аяқталып отырады. Ясауи жолына тән бұл дәстүр Балмағамбет шығармашылығында айқын көрініс тапқан.

Аллаға күндіз-түні зікір етсең,
Айтылған тәубадағы шартқа жетсең,
Жетерсің мақсұтыңа махшар күні,
Дүниеден сол әдетпен өтіп кетсең.

Пенденің ұқсар ділі қара тасқа,
Тесетін зат жоқ деме, тасты басқа.
Зікір – қайла, тас – ділге ұрсаң қатты,
Муафиқ болса ділің ықыласқа.
Өлімнің келетінін ойға сақтап,
Толар көзің мөлтілдеп ыстық жасқа.
Оңнан тарт, ла иллаһа ил алланы,
Астына ұр, сол емшектің, бұл дұғаны.
Қалыптан тыншы кетіп шықса ханнас,
Ойға алар тәфсір керек, мәддұғаны [1,135-136], –

дейді ақын бұл туралы. Осынау санаулы жыр жолдарында Құдайды ұмыту салдарынан адам жүрегінің тасқа айналатыны; ол барлық қатыгездіктің, жауыздықтың себепкері болатыны; Құдайды еске алу, яғни зікір ету арқылы тас жүректің жібіп, жұмсарып, мейірімге, толатыны; зікір амалдарын барлық шарттарымен, дене қимылдарының ишарасымен (Ясауи жолында оның «чор зарба», «ду зарба» деп аталатын түрлері бар) дұрыс орындағанда, адамды үнемі азғырып, жүректе отыратын, Құранда «ханнас» деп аталатын шайтанның жүректі тастай қапатыны сияқты ясауия тариқатында үнемі ескерілетін ақиқаттар көрініс тапқан.

Сопылық жолдағы кемелденудің шарифат сатысынан өтіп, хақиқат жолына түскендер Құдайға деген ғашықтық хал тапқан [2]. Ғашықтық хал Құдай жолындағы барлық қиындықтарды ауырсынбай, жеңіл өткеруге себеп болады. Қожа Ахмет Ясауидің:

Хас ғишқыңни көрсат меңа шакир болай,
Арра қойса Закариядик закир болай.

Аюб сифат баласига сабыр болай,
Һар не қылсаң ғашық қылғыл, Һаруардигар.

(Шын сүюіңді көрсет маған, шүкір етушіден болайын,
Арамен кессе, Закариядай зікірші болайын.
Аюб сипат бәлесіне сабыр етушіден болайын,
Не қылсаң да ғашық қылғын, Һаруардигар) [3], –

(жолма-жол аударма біздікі – Б.Қ.) деген хикметінен ғашық халіне жетудің қаншалықты маңызды екені аңғарылады. Балмағамбет те ғашықтық ахуал табудың Хаққа жетудің сенімді жолы екенін көрсетеді.

Әй, достарым, келіңіз,
Жиылып, зікір салайық. (...)
Зікірші хақтың досы деп,
Айтқанына нанайық.
Хақ жолына ғашық бол,
Тірідей күйіш, жанайық [4], –

дейді ол. Және де:

Желдетпей түнжыр тұман апылмайды,
Желшінбей өрен жүйрік басылмайды.
Аллаға ғашық болған дәруіштер бар,
Мақсатын түрлі зармен асылдайды [1,333], –

деп бұл ойын дамыта түседі. Ясауи жолын ұстанған дәруіштер Хаққа ғашық болумен бірге, Одан қорқу сезімін де жоғалтпайды. Ясауи өзінің хикметтерінде Жаратушыны қаншалықты жоғары қойып дәріштесе, өзін соншалықты төмен, күнәһар халде көрсетеді. Тіпті ол өзін «Барча қулар ичида ғаси қул дур Қожа Ахмет (барша құлдың ішінде күнәһары Қожа Ахмет)» [3,174], – деп те сипаттайды. Енді бірде:

Иуқ мениңдик шум бала ғалам ара,
Һич болмады мендин риза халиқ, худа.
Имди болди ахир мине иузим қара,
Уа уилта ауал нига болдим мана?

(Дүниеде жоқ мендей бір сұм мен бөле,
Болмады риза Құдай мен халық және.
Енді болды ақырында жүзім қара,
Уа, құдірет, неге солай болдым міне?) [3,160].

Мұндай өзін-өзі күнаһар, аси етіп көрсететін жолдар Қожа Ахмет Ясауиде тіпті көп. Балмағамбетте де:

Пасықтар өтті дүниеден,
Қайырға дүние қимаған.
Ғафылдар өтті дүниеден,
Көсілген аяқ жимаған,
Шарғы Шариф өмірін
Құлағына құймаған. (...)
Абайласам, бауырлар,
Осының бәрі басымда.
Бауырым ед деп езіліп,
Келмейді көзге жасым да.
Шүбәсіз нәрсе болмады,
Ішіп жүрген асымда [4,77], –

деп жырлайды. Сондай-ақ:

Айыптымын Аллаға,
Толып жатқан мінім бар.
Жаба тоқып жауырды,
Көріп жүрген күнім бар.
Күңкіліндей күндердің,
Тұтып жүрген дінім бар [4,276], –

дейтін кездері де бар. Өзін осылай күнәһар сезінудің Құдай алдындағы қорқынышқа жол апатыны кәміл. Бірақ бұл қорқу дәруішті үмітсіздікке ұрындырмайтындай болуы керек [2,18]. Ясауия тариқатында «хауф-рижа» деп аталатын бұл мақамның мәні зор. Көңілді үміт пен қауіп арасында ұстау – адамның Құдайды ұмытпауына себеп болары хақ. Қауіптен тіпті пайғамбарлар да, әулиелер де құтылмақ емес. «Көңілдің айнасы» кітабында Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың: «Бқыластылар (әулиелер) да үлкен қауіп-қатер ішінде», – деген сөзін келтіреді [2,36]. Б.Балқыбайұлы да осы мәселеге айрықша ден қойып, пайғамбарлардың да Құдай алдында жазықты болып, мүшкіл халге түскен сәттерін жырға қосады. Оның «Пайғамбарлардан мысалдар» деп аталатын топтамадағы «Яхия ғалайссалам» атты өлеңінде Яхия (ғ.с.) пайғамбардың қиямет қайым күнінде Құдайға өзін күнәдан пәкшіп деп көрсетпек болғанда, өзін басып кетіп, аяғын сындырған құмырсқаның таққан кінәсінен қиын жағдайға түскені, сол сәтте бұрын оның бір жолғы

құлшылығы кезіндегі көзінен аққан жасынан қаныш ішің, шөлден аман қалған шыбындардың шырқырап ара түскеңдігінен ғана жазадан аман қалғаны баяндалып, мынадай түйін жасайды:

Басқан аяқ, пенденің
Алған демін санатқан.
Айламаса рахым,
Ешнәрсе қалмас санақтан [4,60].

Ақын осы арқылы Құдайдың әділдігі тұрғысынан қарағанда, ешкімнің күнәдан және соған лайықты жазадан аман қалмайтынын, тек рахымы тұрғысынан қарағанда ғана, жарылқауға ие бола алатынын жеткізген. Бұл – Қожа Ахмет Ясауи ілімінен алынған тағылым. Балмағамбет өлең-балладалары мен дастандарындағы пайғамбарлар, әулиелер өмірінен алынған ғибаратты мысалдардың барлығы да адамның діл тазалығына қажет шарттарға тікелей қатысты.

Балмағамбет шығармалары тек рухани іліммен ғана емес, ғылымқалмен де байланысты. Оның ішінде фикх мәселелерін де қамтитын кездері аз емес. Балмағамбеттің «Қырық парыз баяны», «Ауыру халде», «Халыққа хабарлау тәртібі», «Кебін жайы», «Мәйіт көтеру тәртібі», «Мәйітке топырақ оқып, дем салып қосу», «Өлікке істейтін қызымет баяны» деген өлеңдерде мәйіт жөнелту кезіндегі шариғат шарттары мен діни рәсімдер тәртібі тәптіштей баяндалады. «Хадистерден назым» топтамасына кірген «Ауыру мал өлейін деп жатса, бауыздау тәртібі», «Рұхсат етілген тойлар», «Үйде отырып істейтін қызымет», «Қабір басындағы тәртіп», «Екі қатын алған пайғамбардың үмбеттері туралы» және «Құрбан кімге уәжіп?» өлеңдері фикхтың түрлі мәселелерін өзек етеді. Ал Қ.А.Ясауи мен оның жолын қушы ақындар шығармашылығында фикх мәселелері арнайы түрде сөз бола бермейді. Мәселен, Қ.А.Ясауи хикметтерінде намаз жайында санаулы жерде ғана айтылады. Сондай себептермен сопылар құлшылыққа салғырт қараған деген қате пайымдаулар әр түрлі дәуірлерде пайда болып отырған. Бірақ, шын мәнінде, шын сопылар барлық құлшылық түрлерін асқан жауапкершілікпен атқарған. Бұған Қ.А.Ясауидің: «Шайтан намаз оқып жатқанда уасуаса (азғырса) қылса, намаз қылушының көңілі бөлініп, ойына басқа нәрселер келіп, руқуғ, сөжде, таспик және намаздың бүкіл шарттарын орындай алмай, риядан да бетер жаман жолға түсіп, құлшылығы зая кетеді» [2,46], – деген сөзі дәлел бола алады. Олай болса, ұлы сопының өз хикметтерінде намаз және басқа құлшылықтарды өте аз сөз етуінің сыры неде деген сауал туындары шындық. Хақиқат жолында Алланың дидарын көру мақсат етіліп, бұл мақсат амалға айналған кезде, барлық құлшылық өз деңгейінде атқарылады. Сондықтан Қ.А.Ясауи мен оның жолын қушылар діндегі басты мақсатты жырға қосып, имандылықты алдыңғы кезекте

уағыздады. Ал Б.Балқыбайұлының ясауия жолының өкілі бола тұра, бұл дәстүрден өзгеше шығармашылық сипат танытуы, яғни фикх мәселелерін арнайы тақырып етуі заман талабына байланысты деп ұғынған дұрыс. Кеңестік саясат қазақ қоғамын діннен алшақтатып, ислами құлшылықтардың шарттары ұмыт бола бастаған тұста фикх ілімінің де өзектілігі туындады. Б.Балқыбайұлы да өз заманының перзенті ретінде қоғам сұранысымен есептесті. Оның үстіне, ақынға дүмпе молдалардың шабуылы да осы мәселелер төңірегінде жасалған еді. Ақын шығармаларының жинағына жазған Қ.Игісіннің алғысөзінде жергілікті молдалардың бірінің оған кісі жерленбей тұрып құран оқығыны үшін айып таққаны, Балмағамбеттің өз әрекетінің дұрыс екенін діни кітаптарға сүйеніп дәлелдегені баяндалған [4,11-12]. Осы сияқты жайттардың діни рәсімдер кезінде жиі қайталанып, ел ынтымағына сына кіргізер залалын сезген ақын өз өлеңдерінде осының дұрыс шешімін айтуды жөн көрген сияқты. Дәл осы жайт туралы ол өз кесімін былай жеткізген:

Жуусыз жатқан халда ағзасы ашық,
Жанына таяу болсаң, болмай қашық.
Оқымақ жаһір аят мәкіруһ-дүр,
Ғалымдар ғылым оқып, болған машық.

Оқыса кәлам шариф басқа жайда,
Әлбетте өлген жанға болар пайда.
Беті ашық һәм жанына жақын болса
Мақруһ – деп айтқаны осындайда.

Өлікті бір мекенге қойса салып,
Оқысаң басқа орында құран алып.
Зарар жоқ пайдасы көп екендігі,
«Раддил мүхтарда» тұр мағлұмданып [4,197].

Б.Балқыбайұлы өлеңдерінің дені діни мазмұнға құрылса, ол негізгі екі арнадан: сопылық ілім мен фикх мәселелерінен тұрады. Жалпы алғанда, ақын шығармаларының жанрлық, мазмұндық, поэтикалық ерекшеліктері сан салалы. Өйткені мұнда ауыз әдебиетіне және сопылық поэзияға, кітаби ақындарға тән дәстүрлілік, сонда-ақ эстетикалық бағдардағы жазба әдебиеттің жаңашылдығы қатар көрінеді.

Әдебиеттанушылық көзқарас тұрғысынан келгенде, Балмағамбет Балқыбайұлы шығармаларының жанрлық ерекшеліктері жайында арнайы зерттеудің зәрулігі сезіледі. Өйткені қазақ әдебиетіндегі сопылық поэзия терминдері әлі толық орнықтаған деуге болады. «Тахлил», «таспих», «салауат» сияқты т.б. атаулар діни термин ретінде қолданылғанымен,

сопылық поэзияның жанры ретінде пайдаланылмай келеді. Ал ясауия тариқатында ара зікірі кезінде оны сүйемелдеу үшін арнайы айтылатын діни өлең-жырлар болған. Шығыс тарихын зерттеуші, академик Михайл Евгеньевич Массон 1930 жылы Түркістанда өзі көрген ара зікірінің хикметтердің әндегіп сүйемелдеуімен айтылғанын баяндайды [5]. Б.Балқыбайұлының шығармалар жинағында «Салауат», «Хақиқат тәуба», «Тауфиқ бер өзің, Жаратқан» деген аттармен берілген туындылары ара зікірін сүйемелдеу үшін шығарылғандығын анық байқаймыз. Оны «Лә Илһә Иллалла» кәлимасының редиф ретінде үздік-үздік қайталанып отыруынан көре аламыз.

Ақынның көптеген шығармаларын баллада деп көрсетуге болар еді. Өйткені оларда балладаға тән сипаттың барлығы дерлік кездеседі. Баллада – Орта ғасырларда Францияда пайда болып, кейіннен Италияға тараған әдеби жанр. Ол махаббат мазмұнындағы халықтық би өлеңдерінен шыққан. Әуелгі кезде оның тұрақты өлшемі болған. XIX ғасырда лиро-эпикалық жанр түрінде Англия мен Германияда кең тараған. Бұл кезде тарихтағы соғыстар, трагикалық махаббат, қанды тартыстар жөніндегі аңыздар оның сюжеттік негізін құрады [6]. Алайда Балмағамбет туындылары баллададан тақырыптық тұрғыда ерекшеленеді. Бұларда пайғамбарлар өмірі өзек етілген. Осындай туындылар қатарында біз жоғарыда сөз еткен «Яхия ғалайссаламды» атауға болады. Сондай-ақ «Зікірия ғалайссалам», «Ғайса ғалайссалам» сияқты туындылары да осы тектес. Демек ақынның бұл шығармаларына баллададан басқа лайықты жанрлық атау қажет. Бұл үшін Шығыс әдебиетінің жанрлар құрамын жетік білу керек болады. Алайда біз әзірше бұрын қалыптасып қалған термин-атауларды қолдана тұруға мәжбүрміз.

Осы сияқты қиындық Б.Балқыбайұлының сюжетті шығармаларын саралауда да туындары сөзсіз. Ақынның мұндай туындыларының көбін жай «поэма» деп атай салу оңайға түспейді. Олардағы тақырып ерекшелігі тың атауды қажет етеді. Шығарма объектісі бұл дүние мәселелері емес, ахирет жайы болғандықтан, оны бөлек жанрлық түр ретінде қарастыру қажет-ақ. Дегенмен ахирет тақырыбын көтерген шығармалар қазақ әдебиетінде санаулы ғана. Бұл қатарда Шәді Жәңгірұлының және Мәшһүр Жүсіптің «Ахуал қиямет» және Ақыт қажы Үлімжіұлының «Ахиретбаян» дастандарын айтсақ болады. Жырлаушыдан айрықша білімді талап ететін тақырып болғандықтан да, бұл мәселеге көп адам бара алмайтыны белгілі. Сондай-ақ Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбар өмірін өзек еткен туындылар да тақырыптық тұрғыда ерекшеленеді. Шығыс әдебиетінде Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбар өміріне арналған шығармаларды «сира» деп атау қалыптасқан. Осыған байланысты, Шәдінің пайғамбар өміріне арналған көлемді шығармасының аты «Назым Сияр Шариф» деп аталған. Хрестияндық ортағасырлық әдебиетіндегі «житие» немесе «агиография» деп аталатын шығармаларда

әулиелер өмірі баяндалады. Олардың орталық қаһармандары – дін үшін күресте табандылық көрсететін күрескерлер, зұлым күштер мен қорқынышты мақұлықтарды жеңетін ержүрек батырлар, данышпандар [7]. Бұл жанрлар тақырыптық тұрғыда жіктелетіні анық. Демек Б.Балмағамбетұлының сюжетті туындыларының көбін «поэма» дей салу – келіспейтін іс. Бұған лайықты атауды да Шығыс әдебиетінен іздеген дұрыс. Бұл мәселе тек Б.Балқыбайұлы шығармашылығына ғана емес, дін тақырыбында қалам тербеген барлық қазақ қаламгерлеріне қатысты, яғни ұлттық әдебиетіміздің ең өзекті мәселелерінің бірі. Бұл мәселені арнайы қолға алып, көп болып шешу керек.

Ақынның рухани ілім тұрғысында ғана емес, әдеби-көркемдік мәселеде де Қожа Ахмет Ясауи дәстүрін жалғастырушы болғаны анық. Ясауи хикметтеріндегі көптеген көркемдік тәсілдер мен құралдарды, образдарды Балмағамбет те өз шығармаларында сәттілікпен қолданған. Осы орайда ең алдымен ойға оралатыны – өмірбаяндық өлеңдер. Қожа Ахмет Ясауидің 2, 3, 4, 5, 6, 7 хикметтері өзінің дүниеге келген сәтінен бастап, қылуатке кірген 63 жасына дейінгі аралықтағы өмірін қамтыса, 1 хикметі туылмай тұрып-ақ кемелдікке жеткен рухы жайлы баяндайды. Ал 8 хикметінде қылуатке кірген кездегі халінен хабар береді. Мұнда әулиелер сұлтанының нақты өміріне қатысты айғақтармен бірге, рухы кемел тапқан әулиенің өзі ғана куәсі болған рухани халдер де қамтылады. Адам жасының әрбір кезеңін санамалай отырып, сол кезеңде қандай қызметтер атқарғанына көпшілік алдында көркем сөз арқылы есеп беру дәстүрі Қожа Ахмет Ясауиге дейін де бар болатын. Тасқа жазылған «Күлтегін» ескерткішіндегі бас қаһарманның жеті жасынан бастап дүниеден өткенге дейінгі өмірбаяны [8] осының нақты бір дәлелі. Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінің ауызша кең тарауына байланысты, бұл дәстүр қазақ фольклоры мен әдебиетінде кең өріс алды. Тіпті ол халық ауыз әдебиетінің жанры ретінде тың сипатқа ие болды. Бұл туралы Х.Досмұхамедұлының еңбегінен көре аламыз [9]. Балмағамбеттің «Өкініш» деген өлеңін өмірбаяндық өлеңге жатқызуға болады. Бұл туындыда автор дауасы жоқ көріліктің келгендігін, бойдағы күш-қуатты алып қойғандығын айтып, өткен өміріне шолу жасайды, оның босқа өткендігіне өкінеді.

Жетпістен жасым кетті сексенге асып,
Тоқырап піркін көңіл, отыр жасып,
Уақыт босқа өткізген ойға түсіп,
Қасіретпен өкінем қатты сасып [1,318], –

дейді ол бұл өлеңде. «Ата-ана туралы» деп аталатын ұзақ толғауының бір бөлігінде де өмірбаяндық өлеңге тән сипат бар. Мұнда ол он жас пен алпыс жас аралығындағы адам өмірінің кезеңдерін санамалап шығып, соның көбін өзінің ғашылдықпен өткізетініне қыжжылады [4,114-115].

Ақынның «Баба Машын һәм Ахмед» атты баллада тектес шығармасына Қожа Ахмет Ясауидің өміріне байланысты айтылатын бір хикая өзек болған. Мұнда Хорасаннан шыққан Баба Машынның Түркістанда дінді бұзып жүрген Ахмет атты шайық бар деп естіп, оны түзу жолға салмақ ниетпен Түркістанға келгені, Қожа Ахмет Ясауи оны шәкірттеріне күшпен байлағып, 500 дүре ұрғызғаны, бірақ Баба Машын бір дыбыс шығармағаны, 500-ден бір қамшы артық ұрған кезде ғана, жан даусы шығып, кешірім өтінгені, бұдан соң Қожа Ахметтің бұл жағдайдың сырын Баба Машынның арқасына жабысып тұрған диюдан деп түсіндіруі, Баба Машынның өз қателігін, адасқандығын түсініп, шайыққа шәкірт болғаны баяндалады. Ақын осы оқиғаны баяндап болған соң, кәмілдікке жеткен ұстаздың аса қажеттігі, оны түсінбегендердің күні қараң екендігі, дін жолындағы ұстаздықтың жауапкершілігінің молдығы және оған өзінің лайықты емес екендігі жайлы ғибратты ойларын айтады [4,280-282]. Шығарманың басында бұл хикаяның Юсуф Байфауыз (дұрысы – Юсуф Байзауи, бастырушылар тарапынан жіберілген қателік болса керек – Б.Қ.) арқылы жеткені айтылғанымен, соңында берген түсінікте оның хикметте бар екені көрсетіледі. Демек Балмағамбет бұл сюжеттік желіні Қ.А.Ясауидің «Диуани хикметінен» алған. Шынында да, «Диуани хикметте» дәл осы сюжет бар, ол хикметте кәмілдік дәрежесіндегі ұстазсыз мұриттің ешбір хақиқатқа жете алмайтыны туралы ойға қызымет етіп тұр [3,196-198]. «Муршид болмай һар киз мурад табмадилар» [3,197], – деген түйін Балмағамбетте «Ұстасаң кәміл ұстаз етегінің (дұрысы «етегінен» – Б.Қ.), Жеріңде қателескен болар дайын» [4,281], – деп жаңғырады. Балмағамбет одан әрі қарайғы сөзін өз замандастарына арнайды. Осындай нәрселерден ғибрат алмаудың мысалы етіп өз өмірін көрсетеді. Осы тұста өзін барынша төмендетіп, күнәһар сипатында беретін сопылық таным тағы да бой көрсетеді. Ақынның бұрыннан бар сюжетті жырлай отырып, өз ойын қосуы, өз заманының шындығынан хабар беруі шығыстық нәзира дәстүрінің кейбір қасиеттерін еске түсіреді.

Б.Балқыбайұлы шығармашылығындағы Ясауи хикметтерінде бар тағы бір дәстүр – шығармаға негіз болған Құран аяттарының қажетті тұстарда беріліп отыруы. Ясауидің өз хикметтерінің ішінде аяттарды жиі келтіріліп отырса, 25, 26 хикметтері негізінен Құран аяттарынан тұрады [3,174-175]. Балмағамбеттің шығармаларына да аяттар мен хадистер, қасиетті дұғалар көп қолданылған [4,85;197;198;210;216;217;218;250;227 т.с.с.]. Сондай-ақ бұл екі шығармашылық иесіне ортақ қасиеттің бірі – мінажат мазмұнындағы шумақтар мен тармақтардың аса молдығы.

Балмағамбет шығармаларындағы Ясауи дәстүрі тек мазмұндық байланыс пен рухани сабақтастықтан, бір сюжетті жарыса пайдаланудан ғана емес, көркемдік тәсілдер туыстығынан да аңғарылады. Олардың арасындағы реминисценциялық жалғастық – осының ең жарқын дәлелі. Ғылыми әдебиеттерде «реминисценция» деп жазушының өзіне дейінгі әдеби

мәнбелерден жекелеген элементтерді айқын көрінбейтін дәрежеде пайдалануын, поэзия мен музыкадағы бөгде шығарманың дыбысын (отзвук) айтады [6, 352]. Балмағамбет туындыларында Ясауи хикметтері мен оның жолын қуушылардың, әсіресе, Абайдың шығармаларындағы кейбір тұстарды бұлыңғыр түрде еске түсіретін көркемдік және бейнелеу құралдары жеткілікті. Соның бір-екі мысалын бере кетейік. Мысалы, Қожа Ахмет Ясауидің:

Бишәк билиң бу дуния барча халқдин утер-а,
Инанмағыл малыңа бір күн қолдан кетер-а.
Ата-ана, қарындаш қайан кетті фікір қыл,
Төрт аяқлық чобан ат бір күн сәңа иетер-а.

(Шәк келтірме, бұл дүние жаралғандардың бәрінің
басынан өтеді,
Байлығыңа сенбе, ол бір күні қолдан кетеді.
Ата-ана, туған-туыс қайда кетті, терең ойлан
Төрт аяқты ағаш ат саған да бір күн жетеді) [10], –

деген хикметіндегі табытты ағаш атқа балау Балмағамбетте де бар. Бұл бейненің ұқсастығы кездейсоқтық емес екені кәміл.

Өлмейтін жан дүниеге келмеген.
Кімдер қалды бұрынғылардан өлмеген.
Су жүзінде бір-бір жүрген салыңды
Тоқтай алмай, келеміз ағыш селменен.
Санаулы дем, өлшеулі күн біткен күн.
Табыт мінш, лахатқа кімдер желмеген [4,100], –

(курсив біздікі – Б.Қ.) деген шумақтағы *мiну*, *желу* етістігі табытты атқа балаудың күрделі көркемдік ассоциация арқылы берілген түрі. Балмағамбеттегі Ясауи дәстүрі тілдік құралдардан да жиі көзге түседі. Мәселен, Қожа Ахмет Ясауиде «аса мол» деген ұғымды *дария* сөзі арқылы беру бар. Ясауиде: «Андин сунра дария болыб таштым, дослар» [3,197], «Он биримда рахмат дария толыб ташды» [3,137], «Хақиқатни дариясиға батар, дослар», «Хақиқатни дариясини хатари куб» [3,189], – деген тәрізді осы балама қолданған жолдар көп болса, ол Балмағамбетте де осымен туыстас: «Дариясынан зұлматтың» [4,62], «Дариясынан рахматтың» [4,87;88], «Бақыты судай тасады» [4,57] – деген жолар аз емес. Екі ақында көркем бейне жасауда да ұқсастықтар жеткілікті. Мансүр әл-Халладжды Қ.А.Ясауидің дәріштегеніндей, Балмағамбет те Мансүрдың жазалануына себеп болған «Ана әл-Хақ» деген сөзінің мәнінің тереңдігін жырға қосады, сондай-ақ Ясауи

сияқты Хаққа ғашық болғандардың халін Ләйлі-Мәжнүн бейнесінде береді [4,71]. Нәпсіні кейіштеу арқылы бейнелеу, адамиландырып беру – Ясауи қаламына тән ерекшеліктің бірі. «Һу аррасин алибан, Нафис башига солибан» [3,203], «Набсиң сени бақыб турсаң нелар демас» [3,203], «Нафсини тебкил, нафсини тебкил, ай, батқарлар» [3,204], – деген жолдар соның дәлелі. Балмағамбеттегі «Нәпсінің көзін оймасан» [4,116] секілді жолдар мен «Нәпсінің жауабы» атты өлеңі [4,146-147] осы дәстүрдің жалғастығы екені анық.

Адамның қабірдегі халін бейнелеуде Ясауи мен Балмағамбетте бейненің ұқсастығы ғана емес, авторлық тұрғының үндестігі де бірден көзге шалынады. Ясауи: «Әлсіз болып жатқанда, періштелер кіргенде, «Мән рәббук?» деп сұрағанда, не қылғаймын, Құдай-а» [11], – десе, Балмағамбет: «Мүңкір-Нәңкір келерде, Бере көр Алла амандық!» [4,78], – деп жалбарынады. Сондай-ақ:

Өлейін деп жатқанда,
 Ауыру жанға батқанда.
 Жан апудың зардабын,
 Ғаріп пенде татқанда [4,50-51], –

деген жолдар да хикметтен алынған мысалмен мазмұн жағынан да, тілдік қолданыс тұрғысынан да етене жақын. «Хикметтердің» Қазан баспасынан шыққан нұсқасындағы 88 хикметте баяндалатын кәлима айтқан адамның аузынан ұшып шығып, өзінің пайда болуына себеп болған адамға үздіксіз жарылқау тілейтін жасыл құс [11,109] туралы Балмағамбет те жырлайды [4,135]. Бейне жасау жолдарындағы мұндай байланыстардың мақсатты түрде пайда болғаны айдан анық.

Қожа Ахмет Ясаудегі теңеулердің басым бөлігі ислам әлемінде әйгілі тұлғалар есіміне қатысты болса, бұл – Балмағамбетте де аз кездеспейді. Мысалы, Ясауидегі: «Ғашық болсаң *Баязит*дек узиң сатқыл» [3,214], «Дидар учун жанни қурбан қылмағунча, *Исмағилдик* дидар арзу қылмаң, дослар» [3,186], «*Муса сифат* Тор тағида куриб дидар» [3,226], – деген сияқты теңеулер Балмағамбетте: «*Биләлдай* күнге қақтап, ұрса қайтпау» [4,92], «*Хатымдай* сақилығың мәшһүр болса» [4,142] – деген сипатта жалғастық табады.

Ақынның Ясауи жолын ұстанған сопы-ақындардың көбінің шығармаларымен таныс болғаны, олардан да рухани және көркемдік тағылым алғаны сөзсіз. Мәселен, оның:

Дахия Ностың уәзірі,
 Асхаб, Қағап ерлері.
 Таудың тесік астында,

Бүгінгі жатқан жерлері,
Мәдінің болып сардары,
Ішінен шығар шерлері [4,62], –

деген жолдар Сүлеймен Бақырғанидың «Ақырзаман кітабындағы» баяндалатын оқиғаларды еске түсіреді. Қожа Ахмет Ясауидің өзінен бұрынғы әдебиеттен, фольклордан алып пайдаланған көркемдік тәсілінің бірі – айтыс үлгісін пайдалануы болатын. Оның 50 хикметі Пейіш пен Тозақтың айтысын бейнелейді [3, 206-207]. Сүлеймен Бақырғани де өзінің ұстазының ізімен Пейіш пен Тозақты айтыстырады. Сонымен қатар оның өзінің ібіліспен айтысы, Рух пен Нәпсі айтысы туралы хикметтері бар [12]. Балмағамбет те осы ізбен нәпсімен өзінің айтысын жырға қосқан [4,145-147]. 1913-1917 жылдары Қарнақ медресесінде оқыған [4, 21-22] ақынның Қожа Ахмет Ясауи мен оның шәкірттерінің, әсіресе, Бақырғанидың шығармаларынан мейірі қана сусындағаны, олардан таусылмас тағылым алғаны шүбәсіз. Сүлеймен Бақырғанидың және басқа да Ясауи шәкірттерінің ұстазын дәріштегені сияқты Балмағамбет те ұлы шайыққа арнап мадақ жырын шығарған. Ол бұл туралы:

Хожа Ахмед Яссауи,
Сәл саласы (силсала – Б.Қ.) сәл салам,
Атын білген бар ғалам.
Халафылық қылып ол затқа,
Сөз айтпайды бір кәләм [4,99] –

деп жырлайды.

Б.Балқыбайұлы адамдық һәм ақындық өнеге алған тағы бір ұлы тұлға – Абай. Бұған дәлел боларлық белгілер ақын шығармашылығында мол. Оның:

Қазақша өлең жазған Абай ақын,
Сары алтын сарыш етті еңбек хақын.
Ғалым бол, надан болма деп зарлады,
Деген жоқ мынау алыс, анау жақын [4,282], –

деген сөздерінен Абай болмысын дәл бағалап, оны қаншалықты терең ұғынғанын көреміз. Реминисценциялық сабақтастық бұл жерде де аз емес. Мысалы, Абай:

Өлсе өлер, табиғат адам өлмес,
Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-күлмес.
«Мені» мен «менікінің» айрылғанын
«Өлді» деп ат қойыпты өңкей білмес [13], –

деп, тән тіршілігі тоқтағанымен, жан өлмейтіндіктен, «өлді» деген сөздің абсолютті ақиқатты танытпайтындығын мегзесе, Балмағамбет те: «Өлді деген ат қойып, Бетіңді бүркеп жашқанда» [4, 51], – дейді. Бұл жерде сөздік қолданыстың бір типтілігі ғана емес, танымдық туыстықтың барын да аңғару қиын емес. Абаймен реминисценциялық байланыс:

Өлгенше кісі ақысын жеп көрмедім
Бергенін ықыласымен жек көрмедім [4,146], –

дегенде ұйқас тұрғысында көрінсе,

Кімдер білді, кімдер айтты,
Опасыз дүние дегенді.
Кім күйзелтті, кім өкіңтті,
Дүниеге келгенді [4,141], –

деген шумақта ырғақ пен ұйқастан, риторикалық сұрақтан көзге шалынады.

Б.Балқыбайұлы діни және ақындық тағылым алған тағы бір шығармашылық тұлға – Шәді Жәңгірұлы. Ақын Шәді есімін бірнеше рет ілтипатпен еске алады:

Шәдінің неше түрлі назым сөзі,
Ұстазы рұхсат берген, демес өзі [1,333].

Шәдінің әрбір халық біледі атын,
Істеген түркі тілмен ол қызметін.
Халыққа оңайлатып «назым» айтты
Кітаптың парсы, ғарап ұлағатын [4,282].

Шәді – қазақ әдебиетінде дін тақырыбында ең көп қалам тербеген ақынның бірі. Оның жоғарыда аталған «Назым Сияр Шәріп» туындысы өз тұсында тек қазақ арасында ғана емес, көршілес халықтарға да кеңінен танымал болған. Балмағамбеттің оны: «әрбір халық біледі атын», – деп жырлауы сондықтан. Шәдінің «Ахуал қиямет», «Назым Сияр Шариф» атты дастандарының Балмағамбет шығармашылығына тигізген ықпалы зор. Мұны ақынның Мұхаммед (с.а.у.) пайғамбар, оның сахабалары, отбасы мүшелері, туыстары және басқа пайғамбарлар туралы жазғандары мен «Ахуалхаюм әл-қиямет» сияқты туындыларынан анық көре аламыз.

Шығыс әдебиетіне тән көркемдік өрнектер ақын шығармаларының әр тұсында көрініп отырады.

Сахибі бұл кітаптың кәрі кісі,
Кісінің танымасаң бәрі кісі.
Пасықтың, мұнафиқтың қас дұшпаны,
Мұғтаи мұхлисқа дәрі кісі.
Тексерсеңіз пын аты Балмағамбет,
Лақабы халық аузында «сары» кісі [1,10] –

деп шығарма соңында автордың өзін таныстыруы – осындай дәстүрлердің бірі.

Балмағамбет туындыларында ауыз әдебиетіне тән сипаттар да жеткілікті. Ол, негізінен алғанда, өз шығармаларын халық поэзиясына тән қара өлең және жыр үлгісінде жазған. Жоғарыда келтірілген «Кімдер білді, кімдер айтты» деп басталатын, жазба әдебиеттің, әсіресе, Абай шығармаларының ықпалымен жазылған жекелеген шумақтарда болмаса, көп жағдайда қара өлең мен жыр түрін пайдаланған. Осы орайда, Балмағамбеттің өз туындыларын суырып салып та шығарған кездері болғанын айта кету керек. Жазушы М.Сәрсекеев Қаныш Сатпаев туралы кітабында 1933 жылы Жезді тауында өткен кен барлаушылары ұжымының мәжілісінде Балмағамбеттің Қанышқа арнап домбырамен өлең арнағанын айтып, сол өлеңтің мәтінін берген [14]. Бұл өлеңтің біраз бөлігі жыр үлгісінде шығарылса, соңғы жағы шешендік сөздердің ырғақтық-интонациялық құрылымын еске түсіреді:

Ұлытаудай ұлы жұрттан
Алатауға аттанған.
Жезқазғанның асылын
Армансыз-ақ ақтарған,
Қаныш едің зор тұлға.
Ең даланың сырласы,
Жеті қат жердің мұңдасы,
Халқым туған ер ұлға!
Елін сүйіп еңбегін арнаған,
Кендерін ашып, іздеуден тынбаған,
Өнері озған ғаламат.
Ей, Қаныш, арыстандай азамат!
Ғұмырлы болып, тұғырда тұру –
Біздерден саған аманат!.. [14,302-303]

Бұл келтірілген үзіндінің 1, 9, 10, 12, 13 жолдарының буын саны шешендік сөздердің поэтикасына тән. Әрине, 7-8 буынды өлшеммен асып кететін жыр жолдары жыраулар поэзиясында да аз емес. Бірақ жырауларда мұндай жолдардың бәрінің соңғы буынағы 3 буынмен бітіп отырады. Ол 7-8 буынды

жыр үлгісімен осы тұрғыда үйлесім табады. Ал соңғы бунақтың 4 немесе одан көп буыннан тұруы – поэзия мен проза белгілерін қатар жинақтайтын шешендік сөздердің ырғақтық өлшеміне тән. Балмағамбеттің бұл туындысының біз көрсеткен жолдары осылай аяқталған. Бұдан ақынның шешендік өнерді де жақсы меңгергенін аңғарамыз. Балмағамбет өлеңдеріндегі ассонанс пен аллитерацияның молдығы да халық поэзиясының сипаттарын еске түсіреді. Ақын шығармаларындағы халық поэзиясына тән дәстүр өлең өлшемінен, дыбыс әуезділігінен ғана емес, жанрлық және көркемдік жақтарынан да арагдік бой көрсетеді. Оның көптеген шығармаларында толғау мен терме, арнау өлеңдерінің сипаттары бар. Мысалы, «Наданмен жолдас болмау» атты өлеңіндегі:

Тоқым салсаң тулар-ақ,
Семірсе мәстек жемменен.
Ауылдас, жолдас болмаңыз,
Ақылсыз туған кемменен.
Басыңа мүшкіл іс түссе,
Азаматпен ақылдас,
Апылады көңілің,
Жақсыменен қоссаң бас.
Таныш алар данышпан,
Жатса жерде гауһартас.
Ақымақтан аулақ қаш,
Даналарға жақындас,
Пейілі сараң наданның,
Басынан тұман арылмас [4,283] –

деген жолдардағы дидактика және өмірдің түрлі мәселелері туралы ой түйіндерін теріп айту ерекшелігі халықтық термеге тән сипат екені күмәнсіз. «Болыстыққа таласып» деген өлеңінің соңы да терме түрінде бітеді [1,339].

Дегенмен Б.Балқыбайұлы шығармаларындағы жаңашылдық та аз емес. Ақын қаламына тән шеберлікті көрсететін өзгеше сөздік қолданыстары мен тың көркемдік тәсілдері оның өз заманындағы сөз өнерінің көшінен қалмағанын, қайта өзі тұстас ақындардың көбінен оқ бойы озық болғанын айқындайды. Жаңа заман талабына сай туған жазба әдебиеттің басты шарттарынан хабары мол ақынның шығармашылығындағы өзгеше қасиеттер оның мақсат-мұратынан, дүниетанымынан, өмірлік ұстанымынан көп хабар береді. Ол түркі жұртына Қожа Ахмет Ясауи танытқан рухани ілімді өз заманына сай тілмен, көркемдік тәсілдермен жеткізуді басты мұрат тұтты. Өйткені қазақтың ұлттық менталитетінің қалыптасуында осы ілімнің орны ерекше екендігін және өз тұсындағы мүшкіл күйге түскен рухани ахуалды қайта қалпына келтірудің, сыртқы экспанцияға қарсы тұрудың кілті осында

екендігін жақсы білді. Сондықтан оған алдыңғы кезекте мән берді. М.Горькийдің аузымен айтылған «Әдебиет – өмірдің айнасы» деген реалистік әдебиеттің басты сипаты Б.Балқыбайұлы шығармашылығында айқын көрінбеуінің де сыры осында. Себебі рухани ілімнің басты нысаны – бұл дүние емес, Жаратушы сипаттары, сондай-ақ адамның ішкі әлемі және соған қатысты көзге көрінбейтін өзге әлемдер. Бұл – бір. Екіншіден, Балмағамбет өмір сүрген кезең шындығын, саяси жағдайға орай, «айна» ретінде көрсетудің мүмкіндігі аз болатын. Ал көріп отырған шындығын бұрмалау, саясатпен санасып, жалған дәріштеу – Ясауи жолының өкіліне мүлде жат. Сондықтан ақынның бұл бағытта шығарма жазбауға бекінгені айқын сезіліп тұрады. Дегенмен оның заман шындығын көрсеткен аз өлеңдері «айна» қызыметін мүлтіксіз-ақ атқарған. Мәселен, «1933 жылғы зар» деп аталатын жалғыз шумақ өлеңінде қазақ халқының үштен бірін жалмаған аштық кезіндегі ахуал бүкпесіз бейнеленген:

Сиыр, қой былай тұрсын, кеже де жоқ,
Қаз, тауық былай тұрсын, пөже де жоқ.
Сары қымыз, қара саба, қайран халқым,
Апшыған күбісінде көже де жоқ [1,338].

Кеңестік саясаттың келеңсіз кеспірі, өз заманының сұр-өңсіз шындығы ақынның өзге тақырыптағы туындыларында да арагидік бой көрсетіп отырды. Көп тұстарда осы жайттарды арайы айғуды көздеме де, қаламгердің бүкпесіз көңілі, шыншыл ойы заман шындығынан еріктен тыс хабар беріп отыруға себеп болған тәрізді. Мысалы, «Хақиқат тәубе» атты тахлил-өлеңіндегі:

Науміт қоймас жаратқан,
Сахарда тұрып зарласа,
Ағып жасы көзінен,
Ықыласымен парласа.
Бас кірлейтін мәжіліске
Зорламай тұрып бармаса.
Сұхбатына ғалымның
Кірісіңіз жармаса [4,85-86], –

деген жолдардың біз курсивпен бөліп көрсеткендері осындай дәуір шындығын емеурінмен-ақ танытқан. Сопылықта адам жүрегін қарайтатын, кірлететін нәрсенің бірі – бос сөздің көп айтылуы. Бұл – кеңестік кезеңдегі бюрократиялық жиналыстардың басты ерекшелігі еді. «Зорлап барғызатын мәжілістер» де – Кеңес заманының ең айқын көріністерінің бірі болатын.

Бұдан автордың түпкі ойында ақиқатты бұрамалап, саяси көзқарасқа бейімдеудің мүлде болмағанын көреміз.

Ақын шарияғат жайың, дін және пайғамбарлар тарихын жырлаған шығармаларында да бұрынғы сүрлеумен кетпей, соны соқпақ ташқан. Бұл тақырыпта жырлаған алдыңғы ақындар, тіпті өзі үлгі тұтқан Шәді де шағатайшылыққа бой ұрса, Балмағамбет оны қазақ тілінің қаймағы бұзылмаған қасиетімен өрнектейді. Мұны да ақынның саналы түрде жасаған шығармашылық әрекеті деуіміз керек. Қазақ тілінің тазалығын сақтауға арнайы көңіл бөлген Абай көзқарасынан, баспасөз беттерінде осыны мәселе етіп көтерген алаш зиялыларының еңбектерінен оның жақсы хабардар болғаны күмәнсіз. Сол себепті және жазғандарының өз тұстастарына барынша түсінікті болуын ойлаған ақын мұндай мәселелерде ескішілдікті қолайлы деп санамаған.

Оқырманның эстетикалық қабылдауына арнап шығарылатын жазба әдебиеттің, оның ішінде, лириканың өзіндік ерекшеліктерінің бірі – табиғат лирикасы. Кәсіби жазба әдебиетпен бірге, Ыбырай, Абай шығармашылығы арқылы қалыптасқан қазақ пейзаждық лирикасының дамуына Балмағамбет те өз үлесін қосты. Ол туған жер табиғатын төгілдіре жырлайды.

Жоғары көтерілген таудың басы,
Арша, ырғай, қайың, терек қабырғасы.
Сылдырап жылғасынан ағар бұлақ,
Сияқты мөлдіреген көздің жасы.
Күндіз-түн тынбай аққан бұлақтары,
Санасаң тоқсан тоғыз бар саласы [4,138].

Балмағамбет туындыларының тілдік көркемдігі де көз тартарлық. Ақын өлеңдерінде, әсіресе, айшықтау түрлері асқан шеберлікпен қолданылады. Сөздерді үнемдеу үшін көп сөздерді түсіріп айту, сөздердің орын тәртібін өзгерте отырып, күнделікті қолданыста жүрген, қарапайым етістіктерден тың ұйқас құраған кезде, бұл тәсіл шығармаға шырай беріп, құлшыртып жібереді. Метафора мен символдың молдығы да ақын шеберлігінің бір көрінісі.

Дүниенің қызығын,
Алдыңа жайып, жайнатып,
Қызықтырып, қыздырып,
Қаныңды қатты қайнатып,
Жұттырмаққа қармақты,
Ақ шабақтай ойнатып.
Қараңғы көрге кірерсіз,
Жарық болған ай батып,
Рахат көрсе шыбын жан,

Көрде де болып, жай жатып,
Жарар еді бір күні
Күн бітсе, бармақ шайнатып [4,50], –

деген сияқты шағын түйдектер мен шумақтарда қарапайым әрі тосын көркемдік құралдар бір-бірімен жарыса қолданылып, «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиетін» жағдай туғызады. Мұндағы *ақ, жарық, қараңғы, шыбын* тәрізді жай және метафоралық эпитеттер, *дүниенің қызығы* деген метонимия, *қармақ, ай* деген символдар, *жайып, жайнату, бармақ шайнату* деген етістіктерден айқын аңғарылатын кейіптеу, үшінші және төртінші тармақтардағы вертикальды және горизонтальды аллитерация, мұндай дыбыстық әуезділіктің бірнеше тармақты араға салып қайталануы, сегізінші қатардағы эллипсис, көп сөздердің ұйқас пен көркемдік мақсат үшін орын тәртібінің алмастыра қоланылуы, *жайнату* және *бармақ шайнату* сияқты қарама-қайшы ұғымдармен берілген антитеза ақын туындыларындағы көркемдік құралдардың молдығының және олардың әрдайым өзара сәтті үйлесім табатындығының дәлелі бола алады. Балағамбетте мұндай мысалдар тіпті көп. Ұйқас үшін инверсияны шебер қолдану және сөздік қосымшаларды арнайы түсіріп тастау немесе тыңнан қосып отыру – ақын қаламына тән өзгешеліктердің бірі.

Ғафлет көрпе жамылып,
Қиыны жоқ жатардың.
Бірінен өтпей мөз болдық,
Толып жатқан қатердің.
Ғашіл болмай достарым,
Азығын сайла сапардың [4,86], –

деген жыр жолдарындағы ұйқастардың барлығы дыбыстық үндестіктен басқа да салмақты көркемдік міндеттер атқарып тұр. Атап айтсақ, *жатардың* деген ұйқастың эллипсистерлік қызметі күшті. Мұнда *жатқан жағдайдың* деген сөз тіркесінің мағынасы бар. Оның үстіне, оның алдында тұрған *қиыны* деген сөздің *ешқандай қиындығы* деген тіркестің қызметін иеленіп тұрғанын қоссақ, бұл жерде қанша сөз бен қосымшаның түсіріліп, үнемділік пен әсерлілікке септігін тигізгенін көреміз. Сондай-ақ етістіктен жасалған бұл ұйқасқа әдетте зат есімге жалғанатын ілік септігінің қосарлануы да жаңаша түр туғызған. Ал *қатердің, сапардың* деген ұйқастар символдық мәнге ие болып тұр. Бұл ұйқастардың тосындығы мен көркемдік қуатының күштілігі бола тұра, олардың күнделікті қолданыстан жиі орын алатын қарапайымдылығы – ақын өлеңдеріндегі сиқырлы әсердің басты кілті. Бұл ұйқастар осы үзіндідегі *көрпе* (метафора), *ғашіл* (метонимия) сияқты көркемдік құралдармен байланыса келе, өзгеше көркемдік кешен құраған.

«Мирас боп *ен салысу, енші алысу*, Созылып жайды қанат әр тарапқа» [4,137] – дегендегі ішкі ұйқас, оның кейіштеу тәсілімен астасып кетуі де ақын шығармаларының эстетикалық қуатын барынша арттырып тұр. Мұндай тілдік құралдар тізбегі, дыбыс әуезділігі, ұйқастың тың сипаты әрі құбылту түрінде келуі Балмағамбет шығармаларының өн бойында желі тартып отырады. Тілдік құралдардың бұл тәрізді байлығы кәсіби жазба әдебиеттің өкілдерінде де сирек кездесетіндігін мойындау керек. Бұдан Балмағамбет Балқыбайұлының дәстүр мен жаңашылдықтың терезесін тең ұстағанын аңғарамыз. Онда сопы-ақындарға тән дәстүрді кие тұту да, кәсіби жазба әдебиет өкілдеріне лайық жаңашылдыққа саналы түрде ұмтылу да бар. Сондай-ақ өзінен бұрынғы көркем әдебиеттің озық үлгілеріндегі жетістіктерді игеру, оны сәттілікпен пайдалану шеберлігі – ақын талантын танытатын сәттердің бірі.

Балмағамбет Балқыбайұлы шығармаларының дені қолданбалы мақсатта жазылған. Оның көп шығармаларындағы түшкі ой – Жаратушыны танытатын, онымен қауышатын жолды көрсету. Автор мұндай тұстарда сопы-ақындармен үндеседі. Ал шарифат, дін және пайғамбарлар тарихын жырлауда кітаби ақындармен байланысады. Оның арнауға, термеге жақын өлеңдері халық ақындарының шығармашылығын еске түсіреді. Ақынның лирикасында Абай әсері де анық сезіледі. Өзінен бұрынғылардың еңбегін Балмағамбет кейде жанр, кейде образ, енді бірде көркемдік тәсіл тұрғысында үлгі етеді. Алайда ол дайын күйдегі көркемдік мазмұн мен пішін шеңберінде қалмастан, дәстүр аясында жаңашылдық жасап отырған. Оның негізгі жаңашылдығы портрет жасаудан, пейзаждық лирика тудырудан және тың тілдік құралдардан көрінеді. Ақын шығармаларының тілі бейнелеушілік және мәнерлеушілік құралдарға өте бай. Ол – өткен ғасырдың 30 жылдарынан кейінгі қазақ әдебиетінде Ясауи дәстүріндегі сопылық поэзияны дамытқан бірегей шығармашыл тұлға.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Балқыбайұлы Б. Екі томдық шығармалар жинағы. II том. Хадис-назым (құрастырып, баспаға дайындаған, алғы сөзін жазған – Қ.Игісін). Алматы: Алаш, 2005, 167 б.
2. Өзірет Сұлтан Қожа Ахмет Йасауи. Көңілдің айнасы (Мират-ул кулуб) (дайындаған – Д.Кежетай). Анкара: Билиг, 2000, 15 б.
3. Йасауи Қожа Ахмет. Диуани хикмет (Ақыл кітабы) (баспаға әзірлеп, қазақша аударғандар – М.Жармұхамедұлы, С.Дәуітұлы, М.Шафиғи). Алматы: «Мұраттас» ғылыми-зерттеу және баспа орталығы, 1993, 175 б.
4. Балқыбайұлы Б. Екі томдық шығармалар жинағы. I том. Хадис-назым (құрастырып, баспаға дайындаған, алғы сөзін жазған – Қ.Игісін). Алматы: Алаш, 2005, 85 б.
5. Массон М.Е. Қожа Ахмет Йасауи кесенесі. Сәрсен Бек Сахабаттың ықшамдалған тәржімесі. Шымкент: Жібек жолы, 2000, 22 б.
6. Борев Ю.Б. Эстетика. Теория литературы: Энциклопедический словарь терминов. Москва: ООО «Изд. Астрель»: ООО «Изд. АСТ», 2003, с. 54-55.

Б.С.Қорғанбеков. Б.Балқыбайұлы шығармашылығындағы...

---

7. Словарь литературоведческих терминов (редакторы-составители Л.И.Тимофеев и С.В.Тураев). Москва: Просвещение, 1974, с. 83-84.
8. Қыраубаева А. Ежелгі дәуір әдебиеті. Алматы: Ана тілі, 1991, 19 б.
9. Досмұхамедұлы Х. Аламан (құрастырушылар, алғы сөзін және түсініктемелерін жазғандар – Ғ.Әнесов, А.Мектепов, Ш.Керімов). Алматы: Ана тілі, 1991, 24 б.
10. Қожа Ахмет Иасауи. Диуани хикмет. Алматы: Арыс, 2001, 22 б.
11. Иассауи Қожа Ахмет. Хикметтер. Алматы: Дайк-Пресс, 2000, 33 б.
12. Мәтбек Н.Қ. Сүлеймен Бақырғанидің (Хакім Ата) әдеби мұрасы. Канд. дисс. авторефераты. Алматы: 2005, 11-12 б.
13. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық жинағы. 1 т. Алматы: Жазушы, 2002, 161 б.
14. Сәрсекеев М. Қаныш Сатпаев. Алматы: Жалын, 1988, 302-304 б.

REZUME

B.S.KORGANBEKOV (Shymkent) TRADITION AND INNOVATION IN PRODUCTS BAIMAGAMBET'S BALKYBAYULY

Due to the constraint of a totalitarian regime, B.Balkybayuly works were not published until recent years. It is now appreciated that in this era of propagators Yasavi's teaching. As well he is a follower of poets, scribes and Abaevan tradition. Thanks to the rich artistic experience of the poet reached saturation innovation.